

ROMAN JUSIAK*

Paradygmat podmiotowości – refleksje pedagogiczne

Wprowadzenie

Współcześnie paradygmat człowiek–osoba–podmiot zyskuje na znaczeniu w analizach naukowych, jak również w przestrzeni publicznej. Podmiotowość jest fundamentalnym dezyderatem w naukach społecznych, szczególnie w pedagogice. Ten słuszny postulat nie zawsze jest jednak realizowany w praktyce. Koncepcja podmiotowości w nauce nie ma zbyt długiej historii. Oczywiście pewne jej elementy można odnaleźć w wypowiedziach różnych myślicieli, humanistów, teologów chrześcijańskich, moralistów itp. W ostatnim okresie zagadnienie to staje się coraz częstszym przedmiotem analiz teoretycznych oraz badań empirycznych, podejmowanych poprzez różnorodne dyscypliny naukowe.

Pojęcie „podmiotowość” rozmaicie jest definiowane. Najczęściej podmiotowość rozumiana jest jako wartość osobowa i społeczna, jako ideał społeczny oraz założenie ontologii społecznych, a także założenie o prymacie podmiotowo działających jednostek w stosunku do struktury społecznej¹. Tego typu problematyka jest aktualnie podejmowana przez różne dyscypliny. Najczęściej zajmuje się nim filozofia i teologia oraz psychologia, socjologia i pedagogika. Warto bliżej scharakteryzować ujmowanie podmiotowości w różnych dyscyplinach naukowych, szczególnie w pedagogice.

* DR HAB. ROMAN JUSIAK OFM, PROF. EMERYTOWANY KUL – prof. nadzw. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Chełmie – Katedra Pedagogiki Opiekuńczo-Wychowawczej, specjalizacja: pedagogika. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, e-mail: rjusiak@kul.lublin.pl.

¹ R. Jusiak, *Pedagogia społeczna Kościoła katolickiego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 10.

Filozoficzne ujęcia podmiotowości

W filozofii zagadnienia dotyczące człowieka² oraz relacji podmiot–przedmiot są podstawowymi kwestiami podejmowanymi przez uczonych. Najogólniej ujmując człowiek (*homo sapiens*) to istota żywa wyróżniająca się wśród innych najwyższym rozwojem psychiki i życia społecznego, jedyna posiadająca kulturę i zdolna do jej tworzenia. Natomiast podmiot rozumiany jest jako struktura myśląca, aktywna, działająca na mocy własnych decyzji. Filozoficzne koncepcje mają charakter metafizyczny lub etyczny, który dotyczy zasad moralnych i wolnej woli. Niewątpliwie filozoficzne myśli związane z ujmowaniem jednostki ludzkiej i społeczeństwa stanowią ważny element społecznych koncepcji podmiotowości. W filozofii podmiotowość oznacza przede wszystkim przeciwieństwo uprzedmiotowienia jednostki. W analizach dotyczących podmiotowości – w ujęciu filozoficznym – warto przywołać trzy zasadnicze koncepcje dotyczące relacji jednostki do społeczeństwa, są to teorie: organistyczna, mechanistyczna (atomistyczna) i realistyczna.

Pierwsza teoria (organistyczna) przyjmuje założenie, że społeczeństwo jest pierwotne w stosunku do człowieka, jest organizmem i decyduje o naturze, o istocie swej części, jaką jest człowiek³. Społeczeństwo uznawane jest za rzeczywistość pierwotną, a jednostka ludzka za część i wytwór społeczeństwa, dlatego osoba ludzka spełnia jedynie funkcje względem organizmu. Organizm jest poglądem filozoficznym, w myśl którego społeczeństwo postrzegane jest jako żywy organizm, a więc jego funkcjonowanie i rozwój zależne są od działania pomniejszych części (organów), w tym poszczególnych jednostek, które są ściśle powiązane ze sobą (jak organizm). Pogląd taki był wyrażany już w starożytności zarówno przez myślicieli greckich (Platon, stoicy), jak i chrześcijańskich (święty Paweł). W koncepcji organicyzmu bytem złożonym jest społeczeństwo, które składa się z mniejszych elementów nieustannie wchodzących ze sobą w interakcje, są jednostki, grupy, instytucje, organizacje itp. Ponieważ jednostki są elementem całości, a całość jest istotniejsza niż części, dlatego jednostki są mniej ważne niż całość. Prowadziło to do formułowania totalitarnych ideologii i teorii. Realną konsekwencją tego typu myślenia było powstawanie różnych koncepcji kolektywistycznych, takich jak marksizm, nazizm itp.

Druga koncepcja dotycząca relacji jednostki do społeczeństwa określana jest jako mechanistyczna, atomistyczna, nominalistyczna, umowy społecz-

² Por. S. Kowalczyk, *Człowiek w myśli współczesnej. Filozofia współczesnego człowieka*, Warszawa 1990, s. 440.

³ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2006, s. 40.

nej. Przyjmuje założenie, że istnieją jedynie rzeczy jednostkowe, zaś ujęcia całościowe są jedynie tworem umysłu ludzkiego. Społeczność jest tworem myśli ludzkiej, jest to nazwa, której nie odpowiada żaden desygnat w świecie rzeczywistości. Społeczność oznacza wykonywanie przez ludzi zgodnie z zawartą umową pewnych czynności podobnych lub uzupełniających się. Dobro powszechne jest sumą dóbr największej liczby jednostek. Ta koncepcja dotycząca określana jest też jako atomizm społeczny, według którego społeczeństwo stanowi luźny zbiór niepowiązanych ze sobą jednostek i społeczeństwo jest czymś wtórnym w stosunku do wchodzących w jego skład indywiduów. Punktem wyjścia w tej koncepcji jest jednostka (współdziałająca z innymi w imię własnych interesów). Jednostka ludzka jest pierwotna wobec społeczeństwa, dlatego jest ważniejsza niż społeczeństwo. W myśl tej koncepcji procesy społeczne można wyjaśniać przez analizę krzyżujących się interesów jednostkowych. Wychodząc z tych przesłanek, przedstawiciele atomizmu społecznego konstruowali model społeczeństwa zracjonalizowanego, w którym podstawą stosunków międzyludzkich są wolne i racjonalne decyzje jednostek (kierujących się własnym interesem).

Atomizm społeczny to koncepcja filozoficzna, która wyraża pogląd, że społeczeństwo jest luźnym zbiorem nie powiązanych ze sobą jednostek (społeczeństwo jest wtórnym elementem wobec jednostek ludzkich)⁴. Na tej koncepcji oparł się utylitaryzm i liberalizm oraz kapitalistyczny model życia gospodarczego. Liberalizm (łac. *liberalis* – wolnościowy, od łac. *liber* – wolny) to koncepcja filozoficzno-aksjologiczna wskazująca na wolność jako nadrzędną wartość w życiu – przeciwstawia się kolektywizmowi. Jest ściśle powiązany jest z kapitalistycznym modelem życia gospodarczego. Posiada on zarówno swych zdecydowanych zwolenników, jak i oponentów. Pod adresem liberalizmu i kapitalizmu wysuwa się następujące zastrzeżenia: radykalny indywidualizm, maksymalizacja idei wolności, absolutyzacja zasady wolnej konkurencji, prymat ekonomii przed etyką, pomijanie roli miłości w życiu społecznym i marginalizacja idei sprawiedliwości społecznej⁵.

Trzecia koncepcja relacji jednostki do społeczeństwa określana jest jako realistyczna lub funkcjonalna. Przyjmuje ona, że realne są jednostki ludzkie, ale ten przymiot przysługuje również społeczeństwu. W filozoficznym ujęciu przyjmuje się tezę, że społeczeństwo nie jest bytem substancjalnym, ale są nim jedynie osoby ludzkie, które je tworzą. Jednak społeczności ludzkie istnieją realnie i są całościami odrębnymi od osób które je stanowią. Społeczność jest bytem przypadłościowym, ale realnym, który powstaje poprzez powiązanie się zbiorem różnorodnych stosunków społecznych (np. współpracy) przez

⁴ M. Heller, *Filozofia przyrody. Zarys historyczny*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2004, s. 25.

⁵ Por. S. Kowalczyk, *Liberalizm i jego filozofia*. Katowice 1995, s. 185.

osoby tworzące różne grupy (wspólnoty, społeczności). Takie połączenie dokonuje się dla osiągnięcia określonego dobra, czyli zadaniem łączenia się osób w społeczności jest osiąganie dobra wspólnego, zatem dobra wszystkich osób tworzących wspólnotę. Tak więc realizacja dóbr jednostkowych następuje poprzez tworzenie dobra wspólnego. Przy czym osoba ludzka jest autonomiczna i wyrasta ponad zbiorowość, ale równocześnie jest w pewnym zakresie zależna od innych, dlatego dobro wspólne – jeżeli jest tego samego rodzaju – jest ważniejsze od dobra i korzyści jednostkowych. W ramach tej koncepcji uformował się nurt filozoficzny określany jako personalizm⁶.

Personalizm najogólniej można określić jako system filozoficzny (myślowy, intelektualny, poznający) interpretujący człowieka i całą rzeczywistość w świetle fenomenu osoby ludzkiej. Konsekwencją takiego podejścia jest prakseologia personalistyczna, która wyraża się w postawach, czyli przekonaniach dotyczących człowieka, przeżyciach, zachowaniach i w aktywności. Myśl ta obejmuje wszelkie egzystencjalne aspekty w sensie ich personalizacji (indywidualnej i społecznej) w drodze do samorealizacji jednostki ludzkiej (osoby). Myśl personalistyczna uzyskuje swą wielką siłę z samego odkrywania i ukazywania centralnego i niezwykle zagadnienia jakim jest fenomen osoby ludzkiej, jako najdoskonalszego z możliwych rodzajów bytu.

Personalizm chrześcijański

Personalizm chrześcijański sytuuje się w perspektywie filozoficznego zmagania się z uproszczeniami różnego rodzaju redukcjonizmów, a więc radykalnego naturalizmu (w rozumieniu genezy, natury i powołania człowieka), z materializmem i fizykalizmem, materializmem witalistyczno-biologizującym (H. Spencer, F. Nietzsche, Z. Freud), psychologizmem, behawioryzmem, strukturalizmem, socjologizmem (E. Durkheim), liberalizmem (T. Hobbes, J.J. Rousseau), egzystencjalizmem (J.P. Sartre, M. Heidegger), postmodernizmem itp. Ten nurt podjął polemikę szczególnie z najważniejszymi współczesnymi ideologiami, takimi jak marksizm, liberalizm, postmodernizm itp. Nawiązywał przy tym do myślicieli grecko-rzymskiego antyku i chrześcijańskiego średniowiecza (Platona, Arystotelesa, stoików, św. Augustyna, św. Tomasza z Akwinu, św. Bonawentury) oraz współczesnych myślicieli afirmujących wartość człowieczeństwa⁷.

Personalizm chrześcijański jest refleksją filozoficzną, przyjmującą chrześcijańskie objawienia (chrześcijańska teologia) i formułującą integralną

⁶ Cz.S. Bartnik, *Personalizm*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.

⁷ Por. S. Kowalczyk, *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, s. 10-80.

koncepcją osoby ludzkiej. Warto w tym miejscu doprecyzować dwa pojęcia: „osoba”⁸ i „osobowość”. Pojęcie „osoba” jest kluczowym w personalizmie chrześcijańskim⁹. Ma swoje źródła w tomistycznym rozumieniu człowieka, jako bytu odrębnego od świata rzeczy i przyrody, który ma status moralny i jest podmiotem praw¹⁰. Osoba jest istotą, która ma poczucie siebie, ma zdolność abstrakcji i refleksji o przyszłości i przeszłości, może posiadać wartości, dokonywać wyborów i podejmować plany na swoje życie. W personalizmie chrześcijańskim osobę rozumie się, jako podmiot zdolny do życia społecznego i łączenia się ze wspólnotą bez pozbawienia się swej podmiotowości i indywidualności. Osobą jest się dzięki relacyjności względem innych osób i całej rzeczywistości. Osoba nie może być zredukowana do czynników czysto naturalnych. Natomiast pojęcie „osobowość” oznacza fenomen związany z indywidualnością człowieka. Obejmuje emocje, uczucia, zachowania kreujące poglądy, które przeszły proces deliberacji z samym sobą i konfrontacji z rzeczywistością. Jest to zespół cech bijo-psycho-społecznych, które prowadzą jednostkę do pozbywania się części instynktów i automatyzmów, naturalnie kierujących życiem na początku jego funkcjonowania społecznego. W zakres osobowości wchodzi wic te zachowania, które sprzeciwiają się tendencjom naturalnym i instynktownym. W ten sposób tworzy się osobowość, jako wyodrębnioną, zindywidualizowaną jednostkę. Rozwój osobowości jest procesem ciągłym, a jego efektem jest autonomiczne, indywidualne, niezależne postrzeganie świata. Osobowość to struktura czynników biogenych, psychogenych i socjogenych wpływających na zachowanie jednostki. Dyspozycje biogenne wywodzą się z właściwości bioanatomicznych organizmu jednostki, a czynniki psychogenne obejmują uczucia, wzruszenia, afekty itp. Natomiast socjogenne (socjokulturowe) elementy pochodzą z wpływów społeczeństwa oraz jego kultury i obejmują zinternalizowane przez jednostkę wartości, normy, wzory zachowań. Są to elementy, które kształtują się pod wpływem życia jednostki w różnych grupach społecznych.

Personalizm chrześcijański z jednej strony sprzeciwia się teorii kapitalistycznej, która akcentuje indywidualizm i prymat posiadania, w konsekwencji dewaluuje osobę ludzką. Sprzeciwia się też teorii organistycznej i kolektywistycznej, czyli poświęcaniu osoby ludzkiej w imię takich wartości jak naród, klasa społeczna. Teorie dotyczące relacji jednostki do społeczeństwa. W ujęciu personalistycznym koncepcję osoby opracował Karol

⁸ Termin „osoba (łac. *persona*) pierwotnie oznaczał „maskę”, którą zakładali aktorzy w teatrze starożytnym, a następnie zaczęto używać go w odniesieniu do roli, jaką jednostka odgrywa w życiu. Jest to więc podmiot o rozumnej naturze. Może nim być człowiek, a także Bóg, rozumiany jako byt wyróżniający się najdoskonalszą formą istnienia.

⁹ W. Granat, *Osoba ludzka. Próba definicji*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 169-226.

¹⁰ M.A. Krąpiec, *Osoba*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 7, Lublin 2006, s. 873.

Wojtyła¹¹, który silnie podkreślał aspekt rozumności i odpowiedzialności¹² oraz Albert Maria Krąpiec¹³, a także inni analitycy tego zagadnienia, np. Czesław Stanisław Bartnik, Franciszek Mazurek¹⁴, Antoni Jozafat Nowak¹⁵ i inni.

Wojtyła w książce *Osoba i czyn* przyjmuje tezę „działam, więc jestem” i w ten sposób przekracza dominującą w kulturze zachodniej od czasów Kartezjusza zasadę *cogito, ergo sum*, która ujmuje fundamentalną opozycję między tym, co subiektywne, a tym, co obiektywne, czyli między filozofią świadomości i filozofią bytu. Nowożytna filozofia świadomości akcentująca podmiot subiektywnie poznający otaczającą go rzeczywistość przeciwstawiła tradycyjnej metafizyce, próbującej obiektywnie opisać całą rzeczywistość. Filozoficzne analizy Wojtyły wskazują, że zarówno filozofia bytu, jak i filozofia świadomości są ujęciami jednostronnymi. Przełamanie opozycji między subiektywnością i obiektywnością dokonuje się w samym człowieku, który nie jest jakąś abstrakcyjną i wyizolowaną świadomością, ale realną jednostką, człowiekiem żyjącym w realnym świecie, czyli jest poznającym podmiotem. Jest istotą poznającą rzeczywistość, która objawia najlepiej swoją złożoność poprzez swoją podmiotowość i uzewnętrżoną aktywność. Ludzkie działanie jest uzewnętrżeniem osobowej woli, a wola jest konstytutywnie związana z rozumem. Akt woli jest bowiem zależny od rozpoznania prawdy o przedmiocie działania. Właśnie przez działanie człowiek przekracza swoją subiektywność, dlatego *cogito ergo sum* zostaje zastąpione *ago ergo sum* – działam, więc jestem. Działając, człowiek wchodzi w relację z realnie istniejącą rzeczywistością i wraz z tą relacją przywraca filozofii kryterium prawdy. Poznający podmiot może weryfikować subiektywny stan swego poznania z istniejącą obiektywnie rzeczywistością¹⁶. Zaprezentowana koncepcja przynosi nową jakość w dyskursie filozoficznym dotyczącym osoby ludzkiej.

Albert Krąpiec stwierdza natomiast, że *człowiek myśli i działa, a najwznioślejszą czynnością jest poznanie, miłość, twórczość. Najważniejszą formą aktywności osoby ludzkiej jest kontemplacja prawdy i realizacja dobra. Człowiek sam w sobie i w swoich najbardziej ludzkich jest ważnym przedmiotem poznania, ale nie ma bezpośredniej intuicji swojej istoty i natury, poznaje siebie pośrednio poprzez swoją aktywność, w której wyraża się, kim jest człowiek, jaki jest sens jego życia, jakie są jego istotne funkcje i warunki ich wykonywania*

¹¹ K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 1969.

¹² K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1982, s. 18-20.

¹³ A.M. Krąpiec, *Ja człowiek*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.

¹⁴ F. Mazurek, *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2001.

¹⁵ A.J. Nowak, *Osoba fakt i tajemnica*, Rzeszów 2010.

¹⁶ Por. K. Wojtyła, *Osoba i czyn*, Kraków 1969, s. 35.

oraz jakie jest jego przeznaczenie¹⁷. Analizując podjętą problematykę podmiotowości w aspekcie filozoficznym i praktycznym warto przywołać bardzo charakterystyczne koncepcje życia podane przez Jean Vaniera¹⁸. Autor, były marynarz, który poświęcił się innym, zainicjował wspólnoty życia z osobami niepełnosprawnymi: *Arka* oraz *Wiara i Światło*. Właściwie jego koncepcję można określić jako personalizm realny, który łączy przemyślaną koncepcję życia z doświadczeniem i praktyką.

Psychologiczne koncepcje podmiotowości

W psychologii można wyróżnić dwa podstawowe sposoby rozumienia podmiotowości człowieka. Jeden odnosi się do odrzucenia determinizmu zewnętrznego w stosunku do jednostki i analizuje uzyskiwany przez człowieka wpływ na bieg zdarzeń, zatem jego kontroli nad otoczeniem. W tym rozumieniu człowiek jest podmiotem swojej działalności, gdy jest autonomiczny wobec otoczenia i świadomie wpływa na świat zewnętrzny. Należy zauważyć, że jednym z podstawowych mechanizmów motywujących człowieka do aktywności jest kierowanie się oczekiwaniem efektu, czyli intencjonalnego wywoływania w otoczeniu określonych skutków. Przy czym jednostka może być świadomym podmiotem tych zmian oraz jednocześnie „przedmiotem” oddziaływań otoczenia. Gdy człowiek posiada poczucie wpływu na otoczenie rodzi się w nim „poczucie podmiotowości”. Drugi sposób rozumienia podmiotowości koncentruje się na ograniczaniu determinacji wewnętrznej, fizycznej i psychicznej. Z tym łączy się problematyka samostanowienia, samokontroli, autodeterminacji oraz relacji: ja-podmiotowego do ja-przedmiotowego. Jest to duże wyzwanie dla psychologii, bowiem rozumienie podmiotowości jako samokontroli czy samoregulacji, rodzi ważny problem: jak pogodzić zdeterminowanie procesów psychicznych z zarządzaniem swoim umysłem i w konsekwencji swoim zachowaniem.

Psychologiczne koncepcje podmiotowości koncentrują się wokół kilku zasadniczych problemów: rola świadomości w kształtowaniu działań ludzkich, plastyczność rzeczywistości przedmiotowej wobec działań ludzkich, zdeterminowanie działań ludzkich itp. Psychologiczne koncepcje podmiotowości kwestionują determinizm, zarówno ten odwołujący się do czynników środowiskowych, jak odwołujący się do czynników biologicznych i fizjologicznych tkwiących w organizmie jednostki. Odrzuca się modele wyjaśniające działania ludzkie, w których przyjmuje się, że najbardziej istotnymi czynnikami wyjaśniającymi działania ludzkie są czynniki biologiczne

¹⁷ A.M. Krąpiec, *Ja człowiek*, s. 193.

¹⁸ Por. J. Vanier, *Każda osoba jest historią świętą*, Poznań 1999.

i środowiskowe. W literaturze przedmiotu występuje kilka teorii dotyczących tego zagadnienia. Najbardziej powszechny jest związany z odwołaniem się do filozoficznego założenia o immanentnych źródłach aktywności człowieka. Koncepcja jednostki ludzkiej o wewnętrznych źródłach własnej aktywności jest centralnym składnikiem psychologicznych koncepcji podmiotowości. Psychologowie odwołują się też do koncepcji autonomii jednostki, dającej względną niezależność od otoczenia i możliwość odpowiadania na sytuacje bodźcowe pochodzące z otoczenia i własnego organizmu. Determinizm kwestionowany jest przez badaczy nad zagadnieniem wolności wyboru, swobody inicjowania działania lub rezygnacji z jego inicjowania, podjęcia działania lub jego zaniechania. Psychologiczne koncepcje podmiotowości eksponują rolę świadomości jednostki w procesach regulacji własnych relacji z otoczeniem. Świadomość taka jest źródłem działań, a także źródłem znaczeń odnoszących się zarówno do samego podmiotu, jak i do zewnętrznej rzeczywistości.

W psychologicznych analizach dla scharakteryzowania relacji pomiędzy jednostką a rzeczywistością zewnętrzną najchętniej używa się natomiast pojęć orientacja podmiotowa i osobista kontrola otoczenia. Psycholodzy w swoich analizach koncentrują się też na szukaniu źródeł ludzkiej podmiotowości oraz zagadnieniu czynników korzystnych dla osiągnięcia samoświadomości i samokontroli. Ważna jest też kwestia zdolności człowieka do wglądu w siebie oraz do uwzględniania w myśleniu i działaniu racji moralnych. Psycholodzy podkreślają, że podmiotowość kształtuje się przez całe życie, osiągając mniejszy lub większy stopień dojrzałości¹⁹.

Pedagogiczne koncepcje podmiotowości

Pedagogiczne koncepcje podmiotowości ujmują tę problematykę w trzech poziomach: jednostki (kształtowanie autonomii jednostki i kształtowanie orientacji podmiotowej), relacji jednostki z grupami oraz jej relacji z instytucjami. Szczególnie zwraca się uwagę na kształtowanie podmiotowości w aktywności pedagogicznych, tj. działaniach edukacyjnych i opiekuńczych. Podmiotowość w aspekcie pedagogicznym ma sens nie tyle teoretyczny, ale przede wszystkim praktyczny. W sensie teoretycznym pedagogika jest nauką współdziałającą z innymi dyscyplinami społecznymi (psychologią i socjologią) oraz korzysta z ich dorobku w tym zakresie. Ważniejsze jest jednak właściwe rozumienie i realizowanie idei podmiotowości w aspekcie edukacyjnym oraz

¹⁹ Por. M. Jarymowicz, *Psychologiczne podstawy podmiotowości: szkice teoretyczne, studia empiryczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

określenie warunków uzyskania życiowej dojrzałości, odpowiedzialności, autonomii oraz sprawności podejmowanych działań. Podmiotowość w ujęciu pedagogiki często ujmowana jest w aspekcie teorii osoby, która rozumiana jest jako realny byt jednostkowy wiążący się miłością z innymi osobami²⁰.

Na gruncie pedagogiki analizując różne czynności: wychowanie, nauczanie i opiekę, wyróżnia się dwa zasadnicze elementy: element czynny: *podmiot* oraz drugą, bierną stronę tego procesu, przez niektórych określany jako *przedmiot* oddziaływań pedagogicznych (wychowawca–wychowanek, opiekun–podopieczny). Opieka w tradycyjnym rozumieniu definiowana jest jako aktywność opiekuna wobec zależnego od niego podopiecznego w sytuacji zagrożenia, zmierzająca do zaspokojenia jego potrzeb. Takie ujęcie gubi podmiotowy charakter podopiecznego, depersonalizuje go, czyni zależnym od innych oraz zatracą istotę aktywności pedagogicznej, której celem jest stworzenie warunków do dojrzałego ludzkiego egzystowania, czyli samodzielnego zmagania się z życiem i trudnościami. Niekiedy wprost zwalnia podopiecznego z odpowiedzialności, bowiem formalnie odpowiedzialność przejmuje opiekun. Poza tym pozbawia podopiecznego poczucia osobistego sprawstwa w stosunku do niego i jego spraw. Centralnym zadaniem każdej czynności o charakterze pedagogicznym jest doprowadzenie wychowanka–podopiecznego do pełnej samodzielności i niezależności życiowej oraz do aktywnego zaspokajania i regulowania swych potrzeb. Samodzielność łączona jest z dojrzałością osobową i niezależnością oraz z umiejętnością wykorzystania własnych możliwości, dojrzałością osobową oraz z autonomią wobec otoczenia. Samodzielność jest potrzebą psychiczną. Jest ona szczególnie waloryzowana w chrześcijaństwie, co znalazło wyraz w wezwaniu Jana Pawła II skierowanym do młodzieży na Westerplatte: *Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od Was nie wymagali*²¹. Czynności pedagogiczne powinien zawsze mieć charakter podmiotowy i być związane z kształtowaniem samodzielności, sprawności i niezależności życiowej podopiecznych.

Wychowanie podmiotowe to takie, które sytuację wychowawczą (wyznaczoną układem ludzi, rzeczy i zadań) traktuje jako sytuację dwupodmiotową – w tej relacji obie strony: wychowawca i wychowanek są podmiotami. W takiej sytuacji podmioty wychowania (wychowanek i wychowawca) włączają się

²⁰ M. Gogacz, *Osoba zadaniem pedagogiki. Wykłady bydgoskie*, Oficyna Wydawnicza NAVO, Warszawa 1997.

²¹ „Każdy z Was, młodzi Przyjaciele, znajduje też w życiu jakieś swoje Westerplatte, jakiś wymiar zadań, które trzeba podjąć i wypełnić, jakąś słuszną sprawę, o którą nie można nie walczyć, jakiś obowiązek, powinność, od której nie można się uchylić, nie można zdezerterować. Wreszcie, jakiś porządek prawd i wartości, które trzeba utrzymać i obronić, tak jak to Westerplatte. Utrzymać i obronić, w sobie i wokół siebie, obronić dla siebie i dla innych”, Jan Paweł II, *Homilia wygłoszona do młodzieży*, Gdańsk-Westerplatte, 1987-06-12.

wzajemnie w linie własnych działań i stają się równoważnymi partnerami. Wyznacznikiem podmiotowego charakteru sytuacji wychowawczej jest względna równowaga wychowawcy i wychowanka. W praktyce oznacza to, że zadania wykonywane przez wychowanka (zainspirowane przez wychowawcę) nie dominują nad nim, a wychowawca uznaje podmiotowość wychowanka i godzi się na ograniczenie swej pozycji i formalnej przewagi. Aktywność wychowanka jest rozwijana przez niego i według jego własnych, osobistych wartości i standardów. Aktywność jest tu szczególnym rodzajem regulacji stosunków człowieka z otoczeniem opartym na poczuciu sprawstwa, kontroli nad otoczeniem i nad samym sobą. Zasada podmiotowości w wychowaniu oznacza tworzenie przez wychowawcę warunków dla aktywności wychowanka, w której uwzględnia się prawo szukania własnych sposobów rozwiązywania zadań i osiągniętego wyniku. Wychowawca powinien również podejmować aktywność do wspólnej z wychowankiem aktywności i twórczości w zgodzie z uznawanymi wartościami. Przy czym miarą skuteczności pracy wychowanka nie są cechy wychowanków, lecz wysiłki i pomysłowości włożona we własny rozwój.

Podmiotowość jako cel wychowania sprowadza się do świadomego kształtowania orientacji podmiotowej, nastawionej na aktywność sprawczą obejmującą następujące składniki: generatywność (skłonność do spontanicznej emisji zachowań oraz tendencję do wypróbowywania nowych schematów myślenia i działania), optymizm (nastawienia jednostki na wydarzenia pozytywne i oczekiwanie sukcesu), budzenie zaufania do siebie (wiera we własne siły), selektywność (wybór właściwych wartości), a także wykrywanie związków przyczynowych między zjawiskami (zwłaszcza między własnym zachowaniem a jego konsekwencjami).

Proces kształtowania orientacji podmiotowej jest długotrwały i trudny. Odbywa się przez generowanie i strukturalizację doświadczeń zdobywanych przez wychowanka. Wychowanek ma prawo do swobodnego wyboru własnych działań i ról. Im częściej będzie on wewnętrznie motywowany do autonomicznego działania tym większe będzie poczucie jego wolności w sytuacjach wyboru oraz odpowiedzialności za wybrane działanie. Poczucie podmiotowości przez jednostkę ludzką wyraża się w sprawowaniu kontroli poznawczej i sprawczej rzeczywistości opartej na jej własnych kategoriach (celach, wartościach) w stopniu nie wywołującym dysonansu z jej własnymi standardami. Człowiek przekonany o własnej podmiotowości spostrzega siebie jako element dający się wyodrębnić z otoczenia, określić granice między „ja” a „nie-ja”, wskazać związki między „ja” i światem, a także własną osobowością i podejmowaną aktywnością. W pedagogicznym ujęciu podmiotem jest ten kto świadomie kieruje swoimi stanami psychicznymi i aktywnością, ma wpływ na zdarzenia, pozostaje w procesie samodoskonalenia się, rozsze-

rza zakres swojej podmiotowości i podmiotowości środowiska społecznego i ułatwia realizację podmiotowości drugiemu człowiekowi.

Konkludując można stwierdzić, że pedagogika traktuje zagadnienie *podmiotowości*, jako idea, wartość, cel, coś co należy osiągnąć. Zbudowanie swojej podmiotowości jest istotne dla każdego człowieka. Dlatego zadaniem pedagoga (opiekuna, wychowawcy, nauczyciela) jest udzielanie jednostce pomocy w tym procesie. Jednostka, aby funkcjonować w sposób podmiotowy i osiągnąć dojrzałość, powinna właściwie ukształtować swoją osobowość oraz system wewnętrznych i zewnętrznych powiązań. Zadaniem pedagogów jest pomoc człowiekowi w kształtowaniu własnej podmiotowości oraz umiejętności bycia samodzielnym. Jednym z pierwszych pedagogów, który zwrócił uwagę na podmiotowość dziecka był Janusz Korczak.

Koncepcja podmiotowego traktowania dziecka Janusza Korczaka

Janusz Korczak (właściwie Henryk Goldszmit, ur. 22 lipca 1878 w Warszawie, zm. w sierpniu 1942 w Treblince) to lekarz, pedagog, pisarz, publicysta i działacz społeczny, teoretyk i praktyk wychowania²². Jest twórcą oryginalnego systemu rozwoju dzieci, który został oparty na podmiotowym traktowaniu dziecka, na partnerstwie oraz pobudzaniu samowychowania²³. Był pionierem działań w dziedzinie diagnozowania wychowawczego oraz prekursorem działań na rzecz podmiotowego traktowania dziecka. Był też prekursorem walki o prawa dziecka. Twierdził, że dziecko ma prawo być sobą, czyli być takim, jakim jest i zawsze należy mu się szacunek²⁴. Dorosłym nie wolno wykorzystywać swojej przewagi nad dzieckiem, jego słabością, niezaradnością i brakiem doświadczenia.

Korczak stworzył oryginalny system wychowania, oparty na szacunku, zaufaniu i miłości do dziecka. Oryginalność systemu korczakowskiego tkwi w stworzeniu właściwego (pogodnego) klimatu, jaki prowadzone przez niego domy starały się stworzyć dziecku osieroconemu lub nieposiadającemu własnej normalnie funkcjonującej rodziny, aby miało szczęśliwe dzieciństwo, mogło prawidłowo wzrastać, rozwijać się i dojrzewać. U podstaw koncepcji wychowawczej Korczaka leżała orientacja personalistyczna. Twierdził, że dziecko ma własną osobowość (nie jest przedmiotem wychowania) i w procesie wychowania należy traktować go podmiotowo. Dla Korczaka wychowanie dzieci oznaczało

²² J. Tarnowski, *Korczak Janusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, B. Migut i inni (red.), t. 9, Lublin 2002, k. 833.

²³ Korczak w 1926 zainicjował pierwsze pismo redagowane w większości przez dzieci, pt. „Mały Przegląd”.

²⁴ J. Brągiel, *Pedagogiczne credo Janusza Korczaka*, w: *Korczakowskie dialogi*, J. Bińczycka (red.), Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa 1999, s. 207.

kierowanie jego rozwojem, przy uwzględnieniu jego indywidualnych możliwości oraz respektowaniu jego praw. Wychowanie to pomoc udzielana dziecku, aby mogło swoje własne sprawy wziąć w swoje ręce. Podmiotowe traktowanie dziecka wyrażało się w dążeniu do wyzwalań sił twórczych samego dziecka i do umożliwienia mu uczestnictwa w kształtowaniu własnego środowiska. Dzięki temu dokonuje się rozwój i dojrzewanie dziecka.

W praktyce Korczak wychowywał dzieci w atmosferze podmiotowości i wolności. Każde dziecko starał się poznać indywidualnie, uwzględniając cały kompleks warunków jego życia, a więc rodzinę, w najbliższe środowisko, grono kolegów, środowisko szkolne itp. Usiłował wykryć w wychowanku dyspozycje wewnętrzne, potrzebne do samorozwoju. Organizował warunki dla wychowania dziecka przy jego aktywnym współudziale, zapewniając mu wolność, także w sferze religijnej²⁵. Głosił tezę, że dziecko ma prawo do dnia dzisiejszego, to znaczy ma prawo do zaspokojenia potrzeb, które posiada w danym okresie rozwojowym. Uznawał też, że każde dziecko uosabia ściśle określoną i odrębną indywidualność. Dla tej indywidualności domagał się szacunku i swobodnego rozwoju. Zarówno w swoich rozważaniach, jak i w codziennej praktyce traktował dzieci (wychowanków) podmiotowo i troszczył się o to, aby podopieczni wyrastali na ludzi świadomych, mądrych, o szerokich horyzontach myśli i wiedzy. Zwracał uwagę na samowychowanie i świadome doskonalenie charakteru oraz dostosowywanie własnych potrzeby i pragnienia do potrzeb innych²⁶.

Zakończenie

Podsumowując refleksje dotyczące podmiotowości można stwierdzić, że ściśle i naukowe koncepcje podmiotowości w nauce nie mają zbyt długiej historii. Pewne jej elementy pojawiały się w wypowiedziach różnych myślicieli, humanistów, moralistów. Powoli zagadnienie to stawało się obiektem analiz teoretycznych i badań empirycznych różnorodnych dyscyplin naukowych. W filozofii podmiotowość oznacza przeciwieństwo reifikacji, uprzedmiotowienia jednostki, odrzucenie mechanistycznej teorii odbicia i podkreślenie czynnej roli poznającego rozumu.

Określenie podmiotowości jest dla nauk społecznych trudne do jednoznacznego zdefiniowania oraz szczegółowego zoperacjonalizowania. W psychologii wyróżnia się trzy zasadnicze elementy ludzkiej podmiotowości. Pierwszy to

²⁵ W. Furmański, *Rola religii w systemie wychowania Janusza Korczaka*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1993, s. 26 – 27.

²⁶ B. Matyjas, *Aktywność kulturowa dzieci i młodzieży w teorii i praktyce pedagogicznej J. Korczaka*, Wydawca: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1996, s. 53.

świadomość jednostki ludzkiej o możliwości przekształcenia otoczenie (świata, środowiska), czyli realnego dokonywania zmian. Drugim jest świadomość tej działalności, a trzecim świadomość własnej odrębności, autonomii, indywidualności (osobowości). Podmiotowe działanie jest wówczas, gdy człowiek działa w sposób świadomy, wolny, niezależny i sam jest źródłem tego działania. Natomiast w socjologicznym znaczeniu podmiotowość jest to istotny wpływ działań ludzkich na kształt struktury społecznej. Od tego sensu wywodzą się znaczenia pochodne jak podmiotowość jednostek, klas, ruchów społecznych rozumiana jako zdolność do wywierania wpływu na kształt struktury społecznej, lub podmiotowość społeczeństwa rozumiana jako podatność struktur społecznych na tego rodzaju wpływy. Podmiotem jest ten kto świadomie pełni rolę społeczną, kieruje swoimi stanami psychicznymi i aktywnością, ma wpływ na zdarzenia, pozostaje w procesie samodoskonalenia się, rozszerza zakres swojej podmiotowości i podmiotowości środowiska społecznego i ułatwia realizację podmiotowości drugiemu człowiekowi.

Na gruncie nauk społecznych w analizach dotyczących podmiotu przyjmuje się kategorie poznania i działania, jako podstawę dla *bycia* człowieka w świecie i jego rozwoju. Podkreśla się w osobie ludzkiej jej naturę interakcyjną, aktywnistyczną, działaniową. Podmiotowe funkcjonowanie człowieka wyraża się w jego rozwoju i funkcjonowaniu. Podmiotowe bycie jest nie tyle atrybutem człowieka, co cechą rozwoju osobowego. Podmiotowość jest potencjalnością, dyspozycją, zdolnością i możliwością *bycia podmiotem*. Proces ten cechuje dynamiczność: *bycie podmiotem* człowiek musi wypracowywać w wyniku własnego zaangażowania i rozwoju. Należy podkreślić, że podmiotowość jest podstawowym paradygmatem w pedagogice, jednak ten słuszny postulat nie zawsze jest realizowany w praktyce.

Bibliografia

- Bartnik Cz.S., *Personalizm*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1998.
- Brągiel J., *Pedagogiczne credo Janusza Korczaka*, w: *Korczakowskie dialogi*, J. Bińczycka (red.), Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa 1999, s. 193- 210.
- Furmański W., *Rola religii w systemie wychowania Janusza Korczaka*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1993, s. 26 – 27.
- Granat W., *Osoba ludzka. Próba definicji*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Heller M., *Filozofia przyrody. Zarys historyczny*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2004.
- Jarymowicz M., *Psychologiczne podstawy podmiotowości: szkice teoretyczne, studia empiryczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Jusiak R., *Pedagogia społeczna Kościoła katolickiego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Kowalczyk S., *Liberalizm i jego filozofia*, Katowice 1995.
- Kowalczyk S., *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Krąpiec A.M., *Ja człowiek*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Krąpiec M.A., *Osoba*, w: *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 7, Lublin 2006, s. 873-875.

Matyjas B., *Aktywność kulturowa dzieci i młodzieży w teorii i praktyce pedagogicznej J. Korczaka*, Wydawca: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego; Kielce 1996.
 Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2006, s. 40.
 Tarnowski J., *Korczak Janusz*, w: *Encyklopedia katolicka*, B. Miguti inni (red.), t. 9, Lublin 2002, k. 833.
 Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1982, s. 18-20.
 Wojtyła K., *Osoba i czyn*, Kraków 1969.
 Vanier J., *Każda osoba jest historią świętą*, Poznań 1999.

Streszczenie:

Paradygmat: osoba jako podmiot, współcześnie zyskuje na znaczeniu. Podmiotowość jest fundamentalnym dezyderatem w naukach społecznych, szczególnie w pedagogice. Kategoria „podmiotowość” różnie jest definiowana. Najczęściej rozumiana jest jako wartość osobowa i społeczna, jako ideał społeczny oraz założenie ontologii społecznych, a także założenie o prymacie podmiotowo działających jednostek w stosunku do struktury społecznej. Tego typu problematyka jest podejmowana przez różne dyscypliny. Najczęściej zajmuje się nim filozofia, psychologia, socjologia i pedagogika. W ramach różnych koncepcji filozoficznych warto zwrócić szczególną uwagę na personalizm, który interpretuje człowieka i całą rzeczywistość w kontekście fenomenu osoby ludzkiej. Natomiast w psychologii podkreśla, że człowiek jest podmiotem swojej działalności, gdy jest autonomiczny wobec otoczenia i świadomie wpływa na świat zewnętrzny oraz analizuje różnego rodzaju determinacje wewnętrzne osoby ludzkiej. Pedagogika traktuje zagadnienie podmiotowości, jako idea, wartość, cel oraz postulat aktywności wychowawczej, czyli coś co należy osiągnąć. Zbudowanie swojej podmiotowości jest istotne dla każdego człowieka. Jednostka, aby funkcjonować w sposób podmiotowy powinna właściwie ukształtować swoją osobowość. Zadaniem pedagogów jest pomoc człowiekowi w kształtowaniu własnej podmiotowości oraz umiejętności bycia samodzielnym.

Słowa klucze: podmiot, podmiotowość, osoba, autonomia.

Paradigm of subjectivity – pedagogical reflections

Summary:

The person as a subject paradigm is gaining in importance nowadays. Subjectivity is a fundamental desideratum in social sciences, especially in pedagogy. The category “subjectivity” is defined in different ways. Most often it is understood as a personal and social value or as a social ideal and the assumption of social ontologies, as well as an assumption about the primacy of subjectively active individuals in relation to the social structure. This type of issue is taken up by various disciplines. First of all, by philosophy, psychology, sociology and pedagogy. Among various philosophical concepts, it is worth paying special attention to personalism, which interprets man and the whole reality in the context of the phenomenon of the human person. Psychology emphasizes that man is the subject of his activity when he is autonomous towards the environment and consciously influences the external world. Psychology analyzes also various internal determinations of the human person. Pedagogy treats the issue of subjectivity as an idea, value, goal and postulate of educational activity, something that should be achieved. The development of one's own subjectivity is important for every human being. A person, in order to function in a subjective way, should properly shape his personality. The task of educators is to help individuals in shaping their own subjectivity and self-reliance.

Keywords: subject, subjectivity, person, autonomy.